

КЛІТКА ДЛЯ СВОБОДИ І СВОБОДА В КЛІТЦІ¹

Сьогодні можна зустріти людей, які стверджують, що нові релігійні рухи "культи" здійснюють всеохопний контроль над своїми нещасними жертвами. Тут йдеться про те, що такі твердження спричинені філософським переконанням, що індивіди необхідно контролюються соціальним середовищем. Навпаки, ті хто стверджують таке, чітко переконані в тому, що люди можуть бути вільними, щоб зробити свій власний вибір. Саме тільки нечесні психологічні чи соціальні техніки, які використовуються певними групами, позбавляють цих жертв свободи.

Протягом двадцяти останніх років я потрапляла у численних випадках у ситуації, в яких, як твердять інші, я підлягала нездоланному та незворотньому тиску, внаслідок якого я повинна була б стати прибічником культу. Кожного разу, коли я, на ґрунті цього досвіду сповіщала, що вважаю ці рухи такими, яким можна протистояти, мені висували аргумент, що сам факт мого перебування там скоріше в ролі дослідника, аніж шукача, передбачає наявність в мене достатнього імунітету. Однак я твердо вирішила спробувати оцінити владу рухів над "несоціологами" релігії. А поширене переконання серед противників культу, преси і, власне, загалу, що послідовники вчення Муна - ідеологічно накручені зомбі (і що нелегально кіднепінг для них виправданий) наштовхнуло на думку, що Церква Єднання являє зразковий випадок для перевірки.

Пустивши в обіг такі аргументи, як "прихильники Муна мають бути ідеологічно накрученими, бо вони прихильники Муна", було необхідно "операціоналізувати" поняття вибору і потім розмістити його в моделі, яка б дозволила як прихильникам, так і опонентам цієї гіпотези дійти згоди з приводу такого питання: чи може насправді середовище, контрольоване Церквою Єднання, позбавити людей здатності обирати, а чи варто ставати або ж лишатися їм членами руху.

З цією метою я визначила вибір як здатність міркувати (у теперішньому) щодо уявних альтернатив (на майбутнє), спираючись на пам'ять (на минуле). Користуючись цим часово специфікованим визначенням, стало можливим виокремити чотири змінні, могли б вплинути на конкретні наслідки: (1) особу, про яку йдеться, з її попередньо набутими спогадами, цінностями, очікуваннями, надіями, острахами тощо, (2) і альтернативні наслідки та (4) соціальну ситуацію, в якій визначається наслідок. У цьому дослідженні (Баркер 1984) індивід (змінна 1) уже достатньою мірою зацікавився Церквою Єднання й її членами та/або її вченнями для того, щоб погодитись продовжувати брати участь у недільних семінарах; двома можливими наслідками було б приєднатися до руху (змінна 2) чи залишатися більш-менш, як і раніше, звичайним мирянином (змінна 3); соціальним контекстом було місцеве об'єднання Церкви Єднання (змінна 4). Гіпотезу, яку слід було перевірити, тепер можна сформулювати так: будь-який індивід, якого піддано технікам, що використовуються в об'єднанні, приєднається до руху. Або, інакше кажучи, наслідком був би вступ до Церкви Єднання; єдина змінна, що мала вплив на результат, будучи змінною 4, - соціальний контекст.

Фактично, коли я досліджувала "послідовників" Церкви Єднання, а це понад 1000 осіб, що відвідували місцеве об'єднання на території Лондону протягом 1979 року, виявилось, що 9 з 10 не тільки могли стверджувати, але й реально стверджували, що зробили свій вибір на користь того, щоб не приєднуватися.² Здавалося б, таким чином, що принаймні у 90% випадках думка не була лише навіяною об'єднанням, а чимось таким, що потенційно наведено привносили з собою в оцінку об'єднання, що й визначило результат.

Наступним завданням було перевірити дещо слабші гіпотези про те, що техніки контролю свідомості діють лише на людей, які надзвичайно відкриті для навіювання або коряться через спадкову кволість, слабкість душі, неприємний досвід, якого вони намагалися позбутися, роблячи ледь не будь-що можливе на користь альтернативи

¹ Ця стаття є скороченим варіантом праці, яка була вперше опублікована у виданні: Eileen Barker (ed) LSE on Freedom, London: LSE Books, 1995.

² Галантер (1980: 1575) мав подібні результати, досліджуючи сто відвідувачів Об'єднання в США.

перебування у ситуації, у якій вони вже були чи очікували бути (змінна 3).

Для перевірки цього було відібрано три категорії громадян: (а) контрольна група людей, які не мали нічого спільного з Церквою Єднання, але були приблизно того ж віку і того ж соціально-економічного прошарку, що й "прихильники"; (б) ті, що відвідували Церкву Єднання, але "прихильниками" не стали; (в) члени Церкви Єднання. Список було складено з певної кількості характеристик (незалежно від членства у Церкві Єднання), що розцінювались як такі, що сприяють тому, що особа легше піддається маніпуляціям. Серед змінних були нещасливе дитинство, історія душевної хвороби, спроби самогубства, погані результати у школі та на роботі, безробіття, нещодавній розрив з партнером. Тепер гіпотеза полягала в тому, що перша група людей, майже за визначенням, вважається "нормальною", друга, яка врешті-решт погодилася відвідувати об'єднання, поставлена дещо вище на шкалі "чинника навіюваності", у той час коли третя група ("прихильники") посідає найвище місце.

Знову мою безплідну гіпотезу було спростовано. Контрольна група дала найнижчий показник, а ті, хто дали найвищі показники, включають у своє число підгрупу відвідувачів, які або не приєдналися, або приєдналися на дуже короткий час (декілька днів чи тиждень), а потім - пішли. Інакше кажучи, ті, що видавалися особливо чутливими чи вразливими, були більш схильними до того, щоб відхилити ініціативу Церкви Єднання, аніж ті, хто вступив до останньої. Все, що лишалося, так це дослідити шляхи, завдяки яким більш позитивні характеристики новоприбулих могли б спричинювати їх вибір запропонованого Церквою Єднання. Чому для невеликих меншин може мати значення стати "прихильниками", так це тому, що вони обирають чинити саме так, тобто новоприбулі можуть використовувати свої спогади, цінності та уяву, щоб визначити наслідок.¹

Здається досить очевидним, що різні соціальні ситуації з більшою ймовірністю можуть запропонувати індивіду "більший чи менший ступінь" свободи, аніж свободу "абсолютну чи ніяку". Як би там не було, а піддавати сумніву переконання, що нові релігії розвинули техніки, які можуть взяти під цілковитий контроль фізично вільних індивідів, і що вони можуть запропонувати індивіду такі техніки, які ведуть до повної свободи – це не боротися з вітряками.

У цьому викладі я коротко задокументувала приклади таких тверджень, що стосуються як цього руху ззовні, так і зроблених представниками руху про себе, і деякі наслідки, які спричинюються незначною кількістю людей, що приймають вимоги. Наслідками є, з одного боку, виправдання нелегальних практик депрограмування, чи, з іншого боку виправдання витрат великих сум грошей у гонитві за свободою. Обидві претензії (цілковитий контроль і цілковита свобода) було перевірено і винесено таке вирішення -недоведені.

Надалі я зробила припущення, що підвищений соціальний контроль не обов'язково веде до зменшення свободи, і навпаки, пошуки свободи можуть самі по собі вести до підвищення соціального контролю. З одного боку, рух, який більшу частину рішень виносить замість своїх членів, може забезпечити їхній комфорт і певність знання про те, хто і де вони є. Члени можуть отримати "свободу від" стурбованості беззаконням чи антиномічних непевностей світу. І певною мірою рух, який для сторонніх видається подібним до клітки, може переживатися, як звільнююче пристанище свободи його членами, які можуть відчувати себе вільними для досвіду і набути його великою мірою, що здавалося для них неможливим поза межами руху.

З іншого боку, існують рухи, які обіцяють звільнити індивідів з-під примусу світу і які, дійсно, можуть допомогти їм збільшити спектр їхнього вибору і досягти їхніх цілей; але поза певною мірою учасники можуть виявити, що слабнучі основи соціально

¹ Часто припускають, що "єднальники" використовують брехню, щоб завоювати собі прихильників. Навіть якщо, як дійсно було у деяких випадках, ці припущення правдиві, вони все ж не мають відношення до тези про контроль свідомості – новоприбулі могли б приймати рішення на основі запропонованої рухом інформації щодо можливостей іншого життя; вони не могли виявитися нездатними до рефлексії і, згідно з моїм визначенням, до вибору.

визначеної ідентичності і соціально визначених стосунків можуть призвести скоріше до зменшеного, аніж збільшеного спектру можливостей. Вони можуть виявити, що рух, усунувши також зовнішній контроль і мірки, є фактично в змозі накладати на них свої власні вимоги. Занадто багато "свободи від" може створити те, що називається вакуумом клітки, у якому індивіди віднаходять набагато менше можливостей скористатися навіть тими "свободами для", які були в них раніше.

Коротко, мій аргумент полягає у тому, що тоді, коли деякі можуть виявити більшу свободу в межах клітки, інші можуть відчутти себе пійманими у клітку самою ж погонею за свободою.

Андрій Юраш (Україна)

РЕЛІГІЙНИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Події останніх місяців у релігійному житті України і світу ще раз нагадали, що питання толерантності й культури співжиття різних конфесій й надалі залишається однією з найгостріших проблем у цій сфері. Причому це стосується як України, так і багатьох інших країн, що свідчить про глобальний вимір проблематики та потребу в її комплексному аналізі.

Як загальносвітові, так і власне українські міжконфесійні конфлікти давно вже переросли рамки одновимірного, суто релігійного явища і стали надзвичайно серйозним чинником політичного й соціального життя. Стає зрозумілим, що їхній розвиток здатен призвести не тільки до катастрофічних наслідків у внутрішньополітичному житті держави, але й стати домінантою в міждержавних відносинах, у формуванні й навіть перекроюванні політичної карти світу. Вмотивованість останнього висновку цілком підтверджують події у колишній Югославії (Косово — найсвіжіший приклад) чи близькосхідна ситуація.

Поза цими конфліктними точками з очевидним для кожного політика, чітко окресленим релігійним підґрунтям (додамо до цього ще багатовіковий, але й досі кровопролитний північноірландський конфлікт в одній з найрозвиненіших і найдемократичніших держав світу — Великій Британії) у світовому масштабі дедалі чіткіше вимальовуються інші потенційно надзвичайно вибухонебезпечні в релігійному плані конфліктні зони.

Протистояння з мусульманами може стати фатально трагічним для кількомільйонної громади пакистанських християн. Стосунки між ними й урядом нині особливо загострилися. До речі, їх всіяко підтримує друга за чисельністю релігійна меншина — індустри; на жаль, така практика взаємної підтримки цілком ігнорується індустською більшістю в сусідній Індії. Ситуація значно погіршилась після прийняття Національною асамблеєю Пакистану поправки до Конституції, яка дозволяє приймати закони, що ґрунтуються на Корані. Парламент затвердив також так званий закон про богохульство, реально спрямований на обмеження прав усіх немусульман. Фактично всі ці заходи означають введення практики шаріату.

У ході загальнонаціональної акції протесту, яка відбулася в усіх великих містах Пакистану минулої осені, поліція заарештувала 595 християн-демонстрантів у Лахорі і ще 73 — у Равелінді. За повідомленнями тієї ж пакистанської поліції, у місті Ношера у власній домівці було жорстоко вбито всіх дев'ятьох членів християнської родини, серед них — двох малюків. Розцінюючи розмах і характер антихристиянської кампанії, що розгортається за мовчазної, а інколи й відвертої підтримки уряду, християнський лідер країни Сесіль Чедрі сказав, що "християнам, можливо, загрожуватиме справжній геноцид з боку релігійних екстремістів, як це, наприклад, сталося з євреями під час Другої світової війни".